

Sananselityksiä.

1. *Ruveta*.

»*Rupeus se on*, säges om skorf och utslag, som tros hafwa fastnadt från jorden, luften, skogen, watnet m.m.» CHRISTFRID GANANDER 1786.

Ruveta -verbi merkitsee Agricolalla yleisesti 'tarttumista'. Aivan määritelmänomaisesti tämä selviää seuraavanlaisesta esimerkistä: . . . heiden Epeiupalans ouat Hopia ia Cwlda, Inhimisten käsille tedhyt . . . Heille ouat Coruat ia euet cwle, Heille ouat Sieramet ia euet he haista. Heille ouat Kädhet ia euet rupe, Jalghat heille ouat, ia euet keu, Ja euet puhu heiden Curckuns kautta. (Agr. teokset III 383, Ps. 115.) Samaa kantaverbin merkitystä kuvastaa Agricolan kielessä johdannainen *rupeilla*, esim.: Yxi cadhesta toistakymmeneste, ioca minun cansani fatin rupeilepi, se ombi minun petteue. (III 157; vrt. II 151: . . . ioca minun cansani Fatijn rupeile; Mark. 14: 20.) Samoin 1642-v:n Raamatussa, esim.: Kädellä callioon ruvetan, ja vuoret ylisalaisin cukistetan (Job 28: 9; v. 1932: . . . käydään käsiksi kovaan kiveen). Ganander mainitsee sanakirjassaan kansanrunoudesta saadun sitaatin: Ej kärsinyt käsin ruvetak 'tälde ej taga med blotta händerna' (vrt. Kalevalan: Ruhtisinko käsin ruveta Ilman rautarukkasitta . . .? 48: 203); edelleen hänellä on esimerkit: ei rupea ruutiin 'tänder ej an krutet'; maasta se on ruvennut, mettästä, vedestä rupeisi = 'har fastnadt, smittadt i från skogen' [jne.]; verbin substantiivijohdannaista *rupeus* hän selittää: »rupeus se on», säges om skorf och utslag, som tros hafwa fastnadt från jorden, luften, skogen, watnet m.m.', 'exanthemata' (siis nykysuomeksi selittäen jokseenkin = 'tartunnainen'). Renvall kääntää mm.: rupean 'adhaeresco ut argilla, contamino' (= takerrun kuin savi, tahrin), ja hänellä on mm. seuraavat esimerkit: älä rupee minuun = 'ne me attingas l. attrectes'; rokko rupeisi sinusta minuun = 'variolaë a te in me transierunt'. Lönnrot: ruveta airoille = 'fatta i årorna', pakkanen rupeisi käsiini = 'kölden knep i händerna'. Kalevalasta: (Kiinnityskykyisten voiteiden vaikutuksesta) Jo kivet kiviin tarttui, Paaet paatehen rupeisi (9: 488).

Tällaisia enemmän tai vähemmän konkreettisia 'kiinni tarttumisen' merkityksiä *rupeamisella* tavataan myös nykyisessä kansankielessä, varsinkin eräissä läntisissä murteissa. Niinpä Mynämäestä on Anna Rekolan esimerkki: älkä menkkä (lapset sen häijyn hevosen luo), se purè ja potkase ja lyä allas jos se saa ruvèt teijä ryysyssiin = 'tarttua vaatteihinne'. Alastarolta sananparsitoisinto: Ehtooruaka ruppee = 'iltaruoka tarttuu',

so. 'tehoaa, lihottaa'. Edellämainittuun Lönnrotin esimerkkiin »pakkanen rupesi käsiini» on verrattavissa Kälannista muistiinpantu käytäntö: Siäl o niin kirhiä pakast ett oikken korvihi ruppe. Kalannista on niinikään seuraava sananparren toisinto: Se ko unehe usko, se varjohos ruppe ja tuult takka aja. Gananderin lausetta »ei rupea ruutiin» taas vastaa mm. Kaarinasta talteen saatu tieto, jonka mukaan *rupeaminen* merkitsee myös '(tulen) syttymistä': Ei sitä viritetty ol, se o ukkosevalkjust ruvenu; jne. Peräpohjolan Kolarin murteesta on ilmoitettu seuraavanlaisia käytäntöjä: »kari rupeaa», kun keväällä lumen vähetessä teillä »kesämaa» alkaa raapia reen jalaksia; Aurinko rupeaa lumeen, kun se sulattaa sitä; »Kevvällä kilo (= auringon valo) rupeaa silhmiin»; *rupeus* sanotaan Kolarissa olevan hyvä jos kala syö, huono jos se ei syö (siis 'tartunta'). 'Tarttumisen' merkitys *rupeamisella* on myös siinä nykyisinkin yleisessä sananlaskussa, joka esim. Ähtäristä kirjattuna kuuluu: »Ei tauti tartu eikä rutto rupee jos ei Jumala ole sallinut» ja Vihdistä: »Ei rutto ruve eikä tauti tartu jos ei Jumala sitä salli».

Tällaisen 'tarttumisen, kiinni käymisen' merkityksen melko pitkää ikää *ruveta* -verbillä todistaa osaltaan, että se tunnetaan myös itäkarjalaismurteista ja virosta. E. V. Ahtia mainitsee Salmi murteesta lauseen: rubi rubei minuh 'rokko tarttui minuun' ja Säämäjärveltä samantapaisen käytännön: ruskit't'su rubei lapseh 'tulirokko tarttui lapseen'. Wiedemann tietää virosta, että murteittain (Tallinnan ja Tarton murteistojen seka-alueella) *rubima*: *rubin* tai *ruvin* = 'raffen, packen, ergreifen' (siis 'tarttua, ottaa kiinni, iskeä johonkin'); Eesti keele arhiivista olen v. 1928 kopioinut Võrumaan Põlvan murteesta sanan *rubema* = 'süüa vihtuma, ahnelt sööma', joka 'ahmimisen' merkitys ilmeisesti on suoraan palautettavissa aikaisempaan 'käsiksi käymisen, kahmimisen' merkitykseen.

Ruveta -verbillä nykyisin suomessa, itäkarjalaismurteissa ja lyydissä tavattavat yleisimmät ja osittain ainoat merkitykset ovat kuitenkin 'ryhtyä, alkaa, asettua'. Muutama esimerkki. Suomesta: *ruveta* autoon = 'käydä, nousta autoon'; (Koiran ajama koppelo) se rupejja puuhun = 'asettuu'; pyhäpukkuur rupevvaa = 'paneutuu'; nää rupeé jo kesällä sarkaan = 'pukeutuivat sarkahousuihin' (kaikki Kiihtelysvaaran murt.); Isäntä: Joko oot ruvena mihi? (palvelukseen); Renki: En oor ruvena; Isäntä: No ruppeem meile! (Juva.) Aunuksesta: (Säämäjärvi, Ahtia) Rubie selgäh, moamo kändau!; moate rubiou, pitkälleh rubiou; Rubie meih yökse!; roadoh rubei = 'ryhtyi työhön'; nagramah rubei = 'alkoi nauraa'; En rubie tyrmäh menemäh, paremb eäre pagien

= 'en rupea menemään vankilaan, ennemmin pakenen pois'; Ei ruvettu kod'ih hänen pahuttu = 'eivät asettuneet, jääneet kotiin hänen pahuutensa takia'; ildu rubei = 'tuli ilta'; koiraks rubei = 'herkesi hävyttömäksi'; herraks rubiou = 'ryhtyy virkamieheksi'; *rubiemu* = 'rupeama, veroväli, kahden aterian välinen työaika'; Ongo *rubiejoa* heineä niittämäh? = 'onko halukasta heinäniittoon?'. Useimmat näistä aunukselaisista käytännöistä ovat tuttuja myös suomen savo-karjalaisissa murteissa. L y y d i s t ä: *rubeta* Kujola 'ryhtyä, alkaa': minä rubedan kirvezvart luadimai.

On ilmeistä, että merkityksenkehitys on käynyt 'tartumisesta' 'päneutumiseen, ryhtymiseen, alkamiseen'. Semologisen vertauskohdan tarjoaa suomen verbi *ryhtyä*. Vrt.: O seeverra suaja et lumi ryhty suksehi (Taivas-salo); Maa ryhtyy lappioon ja jalvoin (Paattinen); Siin ovak kivettömä maa mutt ova nii *ryhtyväissi* (so. tarttuvat auran siipeen kyntäessä; Laitila); Agricola: Herran pite sinuhun Ruttotaudhin *rydhyttemen* (III 754, 5 Moos. 28: 21; v. 1932: Herra a n t a a ruttotaudin t a r t t u a sinuun); Rukajärvi: *ryyhtyö* K. F. Karjalainen 'tarttua kiinni (esim. reki hyhmään)'; *ryhtymä* Renvall 'quod adhaesit, contagio, scabies' (= tartunnainen, rupi). Toisaalta *ryhtyä* Lönnrot mm. 'inlåta sig på, företaga sig': r. asiaan, virkaan, toimitukseen; Cannelin mm. 'börjar, påbörjar, begynner'.

Suurta yhtäläisyyttä merkityksenkehityksessään *rupeamiseen* verrattuna osoittaa niinkään *viron* verbi *hakkama*, joka sekin tarkoittaa toisaalta 'tarttumista', toisaalta 'alkamista, ryhtymistä'. Esim.: tōbi hakkab teisest loomast teise külge = 'die Krankheit des einen Thieres steckt das andere an'; hakkaja tōbi = 'eine ansteckende Krankheit'; pulber ei hakka = 'der Zunder fängt nicht Feuer' (vrt. ed. suomen »ei rupea ruutiin«); kala ei hakka mitte õnge otsa = 'der Fisch beisst nicht an'; sellaisellakin spesiaalistuneella käytännöllä kuin: lammaš, kelle külge ju hakanud = 'ein Schaf, welches schon empfangen hat, trüchtig geworden ist' on vastineensa suomen *ruveta*-verbin merkityksissä, esim.: Kun lehmä alkaa näyttää kantamisen oireita noin 1 kk. ennen poikimista, se on »ruvennut« (Kolari); Lehmä *rupeaa* = on *ruehneena* (=tuntuu, on tuntumoissaan, Karunki). Toisaalta (Kettunen): hakkab laulma = 'alkaa laulaa', hakkab vargaks = 'rupeaa varkaaksi', hakkab tööle = 'ryhtyy työhön', hakkab külm = 'tulee kylmä' (vrt. edellä: ildu rubei = 'tuli ilta'). L i i v i n vastaava sana *akkê* pr. *akkùB* merkitsee yleensä 'tarttumista' (Kett.: 'fassen, greifen, angreifen, zugreifen, fangen'; *rujà akkùB* 'die Krankheit steckt an'), mutta yhdessä murteessa toissijaisesti myös 'alkamista' (Kett.: 'beginnen').

Verbi *ruveta* edellä lueteltuine ims. vastineineen on selitettävissä johdannaiseksi siitä substantiivipesyeestä, jota edustavat *s u o m e n rupi g. ruven* Lönnr. 'sårskorpa, rufva, skorf, skabb', *a u n u k s e n Säämäjärven rubi*: olet kui rubilaps, suurendelettoz, koz midägi syvvä pidäy (so. vaateliäs, oikutteleva kuin rupitautinen lapsi); *suurrubi* = *dumalanrubi* = 'isorokko', *ruskit't'surubi* = 'tulirokko', *tuhkurubi* = 'tuhkarokko', *panorubi* = 'istutusrokko, rokotus'; *l y y d i n rubi*: rubess om piä; *v e p s ä n rubi* Kett. 'kärn'; *v i r o n rubi g. rubi* Wied. 'Pocke, Ausschlag': *tuule-rubi* = 'Windpocken' (kai siis = 'tuulesta tarttuneeksi uskottu ihon rokahtuma').

Ruveta -verbin alkuperäinen merkitys on kaikesta päättäen ollut 'aiheuttaa rupea, tartuttaa rupeen' tjs. Semmoiset edellämainitut käytännöt kuin »maasta se on ruvennut», »mettästä, vedestä rupeisi», »Ei tauti tartu, eikä rutto rupee jos ei Jumala ole sallinut», »rubi rubei minuh» jne. kuvastanevat niin ollen suhteellisen alkuperäisiä konsosiaatioita. Kun tiedetään, että ihotauteihin kuuluvat »ruvet» eli rokot, rokahtumat primitiivisissä hygieniaoiloissa ovat olleet nykyistä erinomaisen paljon yleisempiä — muistettakoon vain isonrokon ennen suojarokotuksen keksimistä aiheuttamaa alituista surkeutta, mistä saattavat olla kielellisinä muistomerkkeinä esim. Itä-Karjalan murteiden sellaiset tavalliset, meistä oudot yhdyssanat kuin Säämäjärven *rubilaps* (ks. ed.!) ja *rubitalo* 'talo, jossa podetaan rokkoa' —, on ymmärrettävissä, että *rupi* -sanana ja sen alkuperäisten johdannaisten käyttöfrekvenssi ja samalla affektipitoisuus on ollut riittävän suuri tarjotakseen ponnauslaudana ekspansio-kykyiselle metaforalle.

Muoto-opin kannalta voidaan suhdetta *rupi: ruveta* verrata esim. suhteeseen *savi: saveta* 'tahria tai peittää saveen'. *Rupeamisen* saatua sekundääriset kuvaannolliset merkityksensä 'tarttua (yleensäkin eikä vain ihottumasta puhuen)' ja 'ryhtyä, alkaa' tarvittiin tietysti sen alkuperäiseen merkitystehtävään uusia johdannaisia, ja sellaisia edustavat esim. *suomen rupeutua* ja *ruvettua* 'tulla rupiseksi', *aunuksen rubevuo* (rubevuirungu = 'ruumis peittyi rupeen', Säämäjärvi). Kuitenkin vielä esim. *Aunuksen kaupungin ympäristön murteessa Ahtian mukaan johdannainen ruveta: rubenou* merkitsee sekä 'mennä rupeen, ruvettua' (piä rubeñ) että 'alkaa, ruveta'. Muistettakoon myös edellä mainittu deverbaali *rupeus* 'rupi, ihottuma, jonka uskotaan t a r t t u n e e n maasta, ilmasta, metsästä, vedestä ym. '; siinäkin on ikäänkuin yht'aikaa puhe sekä rupisuudesta että tarttuneisuudesta.

Kuten tunnettua, *suomen rupi* ims. sukulaisineen on, J. Qvigstad'n jo v. 1881 antaman selityksen mukaan, vanha germaaninen laina, < germ.

*hrubī, jonka jatkajia ovat esim. ruotsin *ruva*, mys. *hriupi* 'scabies', saksan murt. *rufe* 'rupi' jne. Tämän germaanisen sanan etymologisia sukulaisia ovat mm. latinan *crusta* 'kuori, rupi, jääriite' ja kreikan *krýstallos* 'jääkuori, kristalli' (ks. esim. Ernout-Meillet, Dict. étym. de la langue latine, 1939, sub voce *crusta*).

2. *Lientyä* sukulaisineen.

Eino Leino sanoo eräässä runossaan (Kootut teokset 1926 I 141):

Voi seestyä *lientynyt* onnen koi.

Ja toisessa (ibid. 106):

Ja idästä nouseva pilvi on
ja kaakosta kamala lonka,
mi taivahan *lientävi* myrskysäin.

Tavallinen eteläsuomalainen yleiskielen taitaja, jonka ainakaan aktiiviseen sanavarastoon nuo sitaateissamme kursivoidut verbit eivät kuulu, soi sentään yhteyksistä arvata, että *lientyminen* tarkoittaa jonkinlaista pilvistymistä ja *lientäminen* vastaavaa transitiivista seikkaa. Jo Jusle-niuksen sanakirja tietääkin, että *lien|dyä, -nyn* = 'nubilo', 'molnar tunt' (sub voce *liemen* 'prima lana agni; nubes alba et rarior', 'lambull; tunt moln'). Renvall selittää: taivas lientyy = 'coelum fit subnubilum' (siis: 'taivas pilvistyy hiukan'). Lönnrot: taivas lientyy 'himmelen molnbeströs (säges om tunna moln)'. *Lientää* 'mulna' -verbiä Lönnrotin lisävihko selittää: taivas lientää = 'himlen blir molnbeströdd'. Frekventatiivista *liennellä* Renvallilla on esimerkki: taivas lientelee = 'coelum nubes contrahit', ja Lönnrotilla lisäksi: lientelee sateeksi = 'bereder sig småningom till regn, mulnar litet'. Pilven *lienteet* Lönnr. = 'tunnt moln'.

Nykyisessä kansankielessä tämä sanue tunnetaan pääasiallisesti Pohjois-Pohjanmaalla ja Peräpohjolassa. Lueteltakoon muutamia tyyppilisiä käytäntöjä.

lientää Utajärvi: »Ku itä tuulee ja länsi lientää niin kengänpaikkoja liikkoon!» (puheentapa); Kittilä: »Ku itä tuulee ja länsi lientää nin akkaki tietää että saet tullee» (sananp.); Sodankylä 'mennä hienoon, tasaiseen pilveen'; Vesisaari: »Taivas lientää saetta».

lientyä Utaj. 'mennä vähitellen yhtenäiseen, sadetta lupailevaan pilveen': »Taivas näkkyä lientyvän, sajes siitä tullee».

liennyttää Utaj. »Luollen nyt pittää lähtiä, katoppa miten alako liennyttää tuulem perrää!»

liennytellä Utaj.: »Jopahan alako taas eteläilimalla liennytelläs sajekkuuroja».

lienteillä Utaj.: »Kovimpa se alako tuo itäilima l.»

liennellä Liminka 'mennä pilveen': »Taitaa tullas sajek kun niil liäntelee»; Revonlahti: Kun taivaalle poudan jälkeen alkaa kokoontua pilviä, niin sanotaan: »Se lientelee, sajekki siitä tulee»; Haukipudas: »Saje taitaa tulla kun on koko päivän liennelly».

lienne Hailuoto: »Nuim paksuul liänteeseen kasvaa taivas!»; Ii: liännepilvi = 'pilven hattara'; Kittilä: 1) »Aurinko alkaa kaalhan siinä lientessä, vaivon sieltä pilven läpi näkky, vahval lienthel läpi», 2) »Sillä kasus liennes silmhän» = 'kaihi'; Kemi: »Lienne kasonnu silmhän» = 'ohut kalvo'; Kuolajärvi 'hieno tasainen pilvi, joka hiljalleen nousee ja vihdoin peittää koko taivaan'; Sodankylä—Kittilä 'toiselta laidaltaan ohut, sitten yhä vahveneva ja koko taivaan täyttävä pilvi'; Vesisaari: »Pieniä lienteen nokkia» (pilvistä puh.).

Olen kirjassani Suomen kielen rakenne ja kehitys (I 238) johtanut yllä esitellyn sanapesyeen substantiivista *liemi* selittäen, että *lientää* alkuaan = 'muuttaa liemeksi (esim. kirkkaassa vedessä kiehuva aine)', ja edellyttäen siis, että nuo meteorologiset termit ovat niin sanoaksemme taivaalle projisioituja keittiötermejä: samoin kuin kirkas keittovesi »liemeksi» saetessaan vähitellen samenee läpikuultamattomaksi, samoin poutainen taivas hiljalleen vetäytyessään pilvikerrokseen, aluksi ohueen, sitten yhä paksunevaan, menettää läpinäkyvän kirkkautensa. Tämän selityksen lisäperusteluksi voidaan esittää seuraavat todisteet. Ensinnäkin Lönnrothin sanakirja tuntee substantiivin *liemi* juuri ohutta pilveä tarkoittavana: pilvenliemi = 'tunnt moln'. Toiseksi Vahvialan murteesta Viipurin seudulta on noteerattu verbi *liemeillä*, siis aivan ilmeinen *liemi* -sanan johdannainen, niinikään puheenaolleessa meteorologisessa merkityksessä: Emäntä herätti heinämiestä: »Soso, nouse ylös jo, niin liemeilöö, kohta rupiaa satamaan!» Kolmanneksi: *liennellä* -verbiä käytetään Kaustisissa paitsi pilvistymisestä myös keiton samenemisesta: »Kyllä kohta kiehuu koska alkaa liennellä». — Edellä Kemistä ja Kittilästä *lienne*-deverbaalille mainittu merkitys 'kaihi' on tietenkin vastaavan meteorologisen merkityksen edelleenkehittämä.

Kantasanalla *liemi* on, kuten tunnettua, samamerkityksisiä etymologisia vastineita enimmissä sgr. kielissä, unkaria myöten. Morfologiseen suhteeseen *liemi*: *lientyä* vrt. esim. *toimi*: *tointua*.

Tässä yhteydessä on syytä huomauttaa, että suomessa ja virossa on olemassa myös toinen, äänteellisesti osittain aivan identtinen sanue, jonka merkitykset poikkeavat edellä esitellyistä, nim. seuraavat, yleisesti tunnetut sanat:

lientää Cannelin 'lena, mildra, lindra, döva', Lönnrot 'lena, uppveka, blidka; lindra, göra blid, blöt': l. ilma, pakkanen, viha, mieli; Nykysuomen sanakirjan käsikirjoituksessa mm.: 'lieventää, vähentää, helpottaa (tuskaa, vihaa jne.)';

lientyy Cann. 'lena (upp), mildras, lindras, uppmjukas, dövas', Lönnr.: viha, pakkanen, ilma lientyy; Nykysuomen sk.: 'lieventyä, vähetä, helpotua' jne. (helle, pakkanen, tuska, paha tuuli, ankaruus, viha); Salmi: *liendyö* Pohjanvalo 'tyyntyä';

lienteä Cann. 'len, mild, lindrig, mjuk', Lönnr. 'len, tunn, blid, lindrig, blöt, vek': l. terä, villa, talvi, pakkanen, sydän.

Virosta: *leendüma* (Tartum.) Wied. 'sich etwas abkühlen' (esim. leivinuunin jäähtymisestä); *leenutama* (Tartum.) 'besänftigen'.

Voidaan ajatella, että jälkimmäisessä, suom.-virolaisessa sanueessa on tapahtunut esim. seuraavanlaista merkityksenkehitystä: 'taivas lientyy, pilvistyy' > 'pakkanen lauhtuu' (koska taivaan pilvistyessä tietävästi pakkanen yleensä vähenee) ja sen jälkeen 'lauhtua' > 'lievetä, pehmetä' jne. Näin ollen kysymyksessä voi olla alussamainitun sanueen kanssa etymologisesti identtinen pesye. Lisäksi lienee kuitenkin otettava lukuun se mahdollisuus, että jälkimmäinen sanapesye on saanut semologista vaikutusta siitä, etymologisesti erillisestä sanueesta, johon kuuluvat esim. suomen *lievä* ja *liepeä* 'lindrig, lätt, mild' jne., viron *leeb* = *leev* 'gelind, mild' ja *leebüma* (Tartum.) 'sich erkühlen' (uunista puhuen) jne. sekä liivin *leebdâ* 'linde, gelinde': l. *àiga* 'mildes Wetter'.

3. *Kangastaa*.

Jo Gananderin sanakirja tietää, että *kangastaa* = *kangastella* = 'uphöja sig, synas högt öfwer horizonten', 'sublevor supra horizontem': Nevatkin ja matalat maat näkyvät korkiammaksi kuin ovatkaan — maat kangastavat l. kangastelevat = 'skålla, synas nära för annat wäder'. Samoin Renvall selittää: *kankastaa* = 'procul elevatus appareo', 'in der Ferne hoch erscheinen': maa l. ranta *kankastaa* = 'terra l. ripa remota qs. elevatior et propior apparet (= kajotan)'. Lönnrot: *kangastaa* = 'synas upphöjd (om aflägsna föremål), skymta på håll, hägra, skulla (= kajottaa)': ranta, maa k. = 'stranden, landet (på afstånd) visar sig högre och närmare', meri k. — Nykysuomen murteissakin *kangastaa* on yleiskielisessä merkityksessään tuttu laajalti eri tahoilla.

On melkein sanomattakin selvää, että tämä suomalainen 'fata morgana'-ilmiön verbaalinen nimitys on johdannainen substantiivista *kangas* Jusl.: *cangas* = 'collis', 'sandbacke', Gan. 'sandbacke, moo, malm', 'collis arenosus': kuiva hjeta kangas, talo kuivalla kankaalla, kangaspeldo =

'åker på sand- l. stenbacke', Lönnr. 'mo, hed, sandhed, sandbacke': kankaalla kasvaa tavallisesti petäjiä ja kanervia. Varmemmaksi tällöisen alkuperän vakuudeksi viitattakoon kuitenkin muutamiin rinnakkais-tapauksiin.

Ensinnäkin voidaan mainita, että murteittain, esim. Lounais-Suomen saaristossa Kustavissa, tavattava *kangartaa* 'kangastaa' («Tlee kaunis ilm kosk maak kankartava», sanotaan, kun olemattomia saaria tms. ilmestyy meren ulapalle; SS) on vastaavanlainen johdannainen *kangas* -sanan synonyymista ja sukulaisesta *kangar* = *kankare*; vrt. *cangaro* Schrod. 'saltus', Gan.: *kangaro* = 'lööt, en wid sandplan', 'saltus arenosus'; *cangari* Jusl. 'tumulus; locus arenosus', 'backe; sandmo', *kangari* = *kangare* Gan. 'backe, sandmo', 'tumulus, locus arenosus'; v i r. *kang|er* = *kang|ur*, -ru 'Stein-haufen, aus Kies gebildeter Hügel': kivi-k.

Merkityso pillisen vertauskohdan sille seikalle, että 'kangastamista' tarkoittava verbi todella on saattanut muodostua 'korkeata maastokohtaa' tarkoittavasta substantiivista, tarjoaa myös suomen murteiden sana *keidastaa*, esim. Korpilahti: *keijastaa* = 'kangastaa': Kun metsänranta näyttää olevan vesirajasta koholla, sanotaan, että se »keijastaa». Tämän verbin kantasana on subst. *keidas* Gan. 'en tufwa som är torr i en måssa, hwarpå växa hjortron', 'cespes [ɔ: caespes] chamaemoris plenus': keitaat keväillä näkyvät, marjoja kasvaa keitailla; Nurmo: *kei|ras*, -tahan = 'kova, kanervakasvuinen mäkipaikka nevalle, letot ympärillä, miltei metsätön nevasaareke'; Mouhijärvi 'aukea, laakea rinnemaa, josta on vapaa näköala'.

Samanlaista 'kangastamisen' nimitysperustetta todistaa edelleen, että murteittain, esim. Lapualla, myös verbi *ylittää* merkitsee 'kangastamista', siis sana, joka vanhassa kirjasuomessa tarkoitti 'kohottamista' (ks. esim. Arvo T. Inkilä, Vir. 1932 s. 402-), samoin *nostaa* = 'kangastaa' esim. Himangalla, *nosto* 'kangastus' (esim. Lohtajalla) = *nostoilima* (Kälviällä); edelleen se seikka, että ruotsin *hägra* 'kangastaa' («landet hägrar» = 'synes högt upp i luften') on HELLQUISTIN mukaan johdettavissa muinaisesta adjektiivista *hāgh* 'korkea', joka puolestaan on nykyruotsin kirjakielen samamerkityksisen *hög* -sanan etym. pesyettä.

4. *Siippa* sukulaisineen.

Nykyisen kirjasuomen *siippa* merkitsee Cannelinin suom.-ruots. sanakirjan mukaan = 'käresta, utkorade' ja leikilliseksi leimattu *aviosiippa* = 'ähta hälft'. Nykysuomalaisista kaunokirjailijoista *siippa* -sanaa käyttävät 'rakastettua, heilaa, morsianta' tarkoittavana mm. Volter Kilpi,

Ilmari Kianto, Väinö Kataja ja Jalmari Finne. Lönnrotin sanakirjan lisäviikko tietää, että *siippa* = 'käresta (henttu, hellu); förlofvad brud (halveksien); snärta' [siis mm. 'letukka, tytönheilakka']. Aleksis Kivi käyttää usein näitä sanoja. Esim. (Kihlauksen Eenokki): »Vanha nuori-mies viettää häänsä jälkeen kuoleman tähtien tanssissa. Siellä siellä hänelle aviosiippa annetaan, mutta naineet saavat katsella päältä.» (V:n 1866 painos s. 22.) — »... toivoen, että hänkin vielä kohtaa määrätyn siippansa täällä.» (K.t. 1926 s. 37.) — »monen miehen ja hänen *jalkasiippansa* on hän [= provosti] pakoittanut käymään lailliseen avioliittoon.» (K.t. 348.) — »... miehen, joka pitää siippansa kurissa ja Herran nuhteessa.» (K.t. III 306.) — »Mutta hänen siippansa, se vertajanoova ryövärruhtinatar!» (Ibid. 154).

On olemassa myös johdannainen *siippana* ja siitä *siippanus*. Esim. Arvi Järventauksella (Risti ja noitarumpu, 1928, 83): »Jäisi leskeksi nuori, sini-silmä siippana... helläsydäminen ja lempeä»; Salomon Pulkkinen (Ristijärven muistoja ja kuvauksia, 1912): aviosiippana = 'aviosiippa'; Ilmari Kianto (Nuori runoilijamaisteri, 1931, 385): »Ei sellaisia aviosiippanuksia enää löydä minkään maan etnograafisissa museoissakaan.»

Kansanmurteissa sekä *siippa* että *siippana* tunnetaan nykyisin yleisesti samaa merkitsevinä kuin kirjakielessäkin. Vain muutama esimerkki. Ikaalisista: »Tos se ny menee siippa kainalos», »Matti menee tuala siippansa kans.» *Aviosiippa* on merkitty mm. Honkajoen, Lavian ja Kalajoen murteista. Taipalsaaresta: »sellaine siippana» tarkoittaa enemmän pientä avio-vaimoa; Savonlinnasta: »Se mänj siippanaasa kansa että sippulat vinku»; Jalasjärveltä: »Jokos sull on siippana (= aviosiippana)?»

Mutta murteissa sanalla *siippa* sekä sen johdonnaisilla ja yhdyntäisillä on aivan toisenlaisiakin merkityksiä, kuten seuraavasta, muutamia tyypillisiä tapauksia esittävästä katsauksesta näkyy:

siippa: Vihti 'pitkä laahus, riipuke', Luopioinen: »Leikkaa se siippa siitä takistas pois roikkumasta!»; Pälkäne: »Kyllä mailman tahko laahaa, jos tahkokin siippansa saa» (sananp.); Anjala 'riippuva, laahustava puvun osa'; Valkeala: »Sen hamehes on pitkä siippa»; Jaala: »Sinull on sellai pitkä siippa joka vetää maata»; Vehkalahti: Kun esim. sahatun pintalaudan latvapähän jää »kantatessa» ohut hiutale, sanotaan: »Siihen jäi siippa»; Valkjärvi 'pitkä kulma tai riipuke'; Sortavala: »Hakkua pois tuo siippa tuosta lauvan tyvestä!»; Tuupovaara 'sälö, joka jää kanton törröttämään'; Anttola: »Mikäs siippa siu hammeis helemassa o, ihaha se rikat tieltä laka-soo?»; Ähtäri 'esim. vaatteista alaspäin riippuva uloke'; Kaustinen 'sivulla tai perässä laahaava vaateriekale, tarttunut tai muu'; *siippasorkka*: Kälviä 'eläin, jonka jalat ovat pihtikintuiset ja siitä syystä tekevät astuessa kaarron ulospäin';

siippana: Valkeala: »Minul on niin pien tukan siippana»;

siipakka: Iitti 'kukasta, puusta, vaatteesta tms. pistäytyvä riippuva ulkonema': (Linaria vulgariksen kukassa on) »siin sivus sellai pien siipakka alaspäi»; »Mikäs s. sin on tuol hamehessans?»; »Se on kuus syltä suutijo (nuotassa) ja siit ainakih kolmes syltä sit siipakkaa»;

siippo: Valkeala: Jos esim. luuta kapenee ja ohenee alapäästään, siinä on s.; myös esim.: »Ei näil lauloil mitää tie, nää on kaikkisellasiisiippopäitä»; Iitti = 'siipakka, siipponen' (esim. linaria vulgaris -kasvin kukasta riippuva);

siipponen: Iitti: siippo|i, -sen 'kukasta, vaatteesta tms. pistäytyvä, tav. riippuva suikale tjs.';

siippu: Ylämaa 'riippuva, kapea uloke';

siipukka: Ilomantsi 'esim. puussa oleva pitkä sälö, joka täytyy leikata pois';

siipottaa: Tohmajärvi: »Räystääseen on joitai pärreitä jänä siipottamaan»;

siiputtaa: Ylämaa: »Mikä se siellä siiputtaa?» (kuormasta, jonka perässä laahaa jokin »siippa»).

Erikoisen monivivahteinen käyttö on puheenaolevan sanueen kantasubstantiivin edustajalla itäkarjalaismurteissa. Niinpä eteläkarjalan Suojärven murteen *šiippa* -sanalle Ahtia mainitsee seuraavat merkitykset: 1) 'käsivarsi, käsi', 2) 'linnun siipi tai jalka' halveksivasti puhuttaessa, 3) 'pyörän puolapuu', 4) 'pakkasen viiva ikkunalasissa'. Aunuksessa taas *šiip|pu*, -an: Salmi (Pohjanvalo) 'siipi; ankkurin piikki; hangon piikki; kuormassa ulkoneva esine, joka laahaa maata', šiipat = 'siivet'; Säämäjärvi (Ahtia) 1) 'piikki': *šiippulangu* 'piikkilanka', 2) 'pyörän puolapuu': *rattahaa šiipat*, 3) 'myllynrattaan siipi': *vezirattahaa šiipat*, 4) 'haara', esim. *ufatkaa š:t* 'patahangon haarat', *doakkeri š:t* 'ankkurin haarat', 5) 'käsivarsi' esim. seuraavassa, närkästystä osoittavassa varoituksessa: *ole vagavembah, eigu šiipaz* (= *käššiipaz*) *otammo da työnämmö pihal!* Eräissä puheentavoissa, kierrellen puhuttaessa *š:t* = 'kädet, jalat, varpaat, siivet' esim.: *taenda š:d minuz, opi* (= koeta) *taemba olla!*; *pitkät on š:t hänel* = 'hän on pitkäkyntinen, varastelee'; *šiipoil kana kuobiu, aja eäre pelloz!*; 6) 'hirren pätkä, joka ulkonee rakennuksen salvaimesta', 7) 'pitkä särö lasissa'. Säämäjärveltä on pantu muistiin myös verbijohdannainen *šiipottoa* 1) 'olla harallaan, harottaa, liikkua kädet, jalat tai siivet levällään': *teloä myö šiipottau käit hoaralleh astuu; lendäy šiipottau, šiivet harvaizeh lekuttaw*, 2) 'olla jotenkin esiinpistävä (joukossa)'.

Aunuksen ja eteläkarjalan merkitys 'siipi' tuo etsimättä mieleen sen muutenkin lähellä olevan ajatuksen, että puheenaoleva *siippa* on asetettava etymologiseen yhteyteen *siipi* 'ala avium' -sanana kanssa. Muoto-

opillisessa suhteessa tosin geminaatta-*p* on oudohko. Mutta sama omituisuus esiintyy varmassa *siipi* -substantiivin johdannaisessa *nahkasiippo* Lönnr. 'läderlapp' (= *nahkasiipi* Renv. 'vespertilio murinus'); sen sijaan ei ole varmuutta siitä, onko Lönnrotin selitys, että *siippo* = 'bevingad varelse', faktillinen vai hänen omaa etymologiointiaan. Huomattakoon edelleen sellaiset tunnetut rinnakkaisuudet kuin *juopa* : *juoppo* ja *syöpä* : *syöppö*. *Siipan* ja sen johdannaisten edelläluetellut merkitykset selittyisivät mielestäni helposti, jos varhaisimpana merkityksenä pidetään 'siipeä' tai 'siiven tapaista'. Siitä on mm. voitu luontevasti päästä merkitykseen 'laahus, uloke, riipuke', väliasteena esim. jokin 'siiven tapaan sivulla riipuva'. Näyttää siltä, että suomen kirjakielen nykyisin ainoat merkitykset 'rakastettu, morsian, puoliso' ovat alkuaan metaforia, jotka ovat tarkoittaneet jotakin 'sivussa riiputettavaa', 'käsikynkässä kuljetettavaa', siis ns. 'kainaloista kanaa'. Tuon merkitysvivahduksen leikillinen sävyhän on säilynyt yhä nykykielessäkin.

5. *Retki*.

Nykyisessä kirjakielessämme *retki* on pelkästään abstraktinen sana. Nykysuomen sanakirjan käsikirjoituksessa sen synonyymeina mainitaan mm. 'kulku, matkanteko, matka, vaellus' ja sen käyttöä kuvaavina luettelaaan mm. seuraavat yhdyssanat: kävely-, hiihto-, laiva-, vene-, reki-, huvi-, opinto-, erä-, tutkimus-, runonkeruu-, hävitys-, kosto-, ryöstö-, sota-, pommitus-, ristiretki. Cannelin määrittelee sen ruotsiksi 'färd, resa, tåg, tur, parti, utflykt, utfärd, expedition, exkursion'.

Vanhemmassa kirjasuomessa tällä substantiivilla sen sijaan on myös konkreettista käyttöä, vaikka nykyaikainen lukija helposti voi erehtyä tulkitsemaan sellaisen abstraktiseksi oman kielivaistonsa mukaisesti. Ajatteltakoon vaikkapa seuraavia 1642-vuoden Raamatun kohtia (kaikki esimerkit Sananlaskuista): Mutta vanhurskan *retki* paista nijncuin valkeus, käy edes ja valista haman isoin päivän asti. Mutta jumalattomain tiet ovat nijncuin pimeys, ja ei he tiedä cusa he langevat. (4: 18—19; latinaksi v. 1947 juxta Vulgatam Clementinam: 'Justorum autem semita quasi lux splendens procedit...') Ettes pahalle tielle joudu, eli nijden secaa, jotca toimetomi puhuvat. Ja hyljävät oikian tien, ja vaeldavat pimeitä *retkiä*. (2: 12—13; lat. '... qui relinquunt iter rectum, et ambulat per vias tenebrosas'.) Poican, älä vaella heidän cansans, estä jalcas heidän *retkeildäns*. (1: 15; lat. '... prohibe pedem tuum a semitis eorum'.) Älkön sinun sydämes poiketco hänen tiellens, älä salli sinuas vietellä hänen *ret-*

killens. (7: 25; lat. 'Ne abstrahatur in viis illius mens tua, neque decipiaris s e m i t i s ejus'.) — Jusleniuksen sanakirja tuntee ainoastaan konkreettisen merkityksen 'via; väg'. Gananderilla on mm. esimerkit: exyttää meitä ojkialda tjeldä ja retkeldä' i från rätta vägen'; joka ei käyskele jumalattomitten retkell = 'stig', 'semita' (Virsik. 24: 1); joka on oll' pahall retkell' = 'på elak väg' (Virsik. 206: 2). Lisäksi Gananderilla on tiedossaan erikoiskäytännöt: retki tje 'bijwäg, irrgång', tejjen retket 'wäga [?] wändningar', joissa *retki* siis näkyy merkitsevän 'sivutietä' tjs. ja 'tien mutkaa'; samat tiedonannot ovat sitten kulkeutuneet Renvallin ja Lönnrotin sanakirjoihin. Renvall tietää lisätä, että *retki* on myös = 'via minor, semita', 'schmaler Weg', siis 'polku, kapea tie'.

Maamme lounaisten seutujen kansanmurteet tuntevat yhä vielä *retken* niinikään konkreettista 'tietä' tarkoittavana. Ensinnäkin sen ilmoitetaan merkitsevän 'karjan polkua, eläinten polkema uraa (metsässä tai muualla)' mm. Pöytyällä, Säkylässä («Ei se mikkään tiä ol, se ov vaa semmonen *karjarretki*»), Yläneellä ja Kokemäellä. Toiseksi sillä ymmärretään nimenomaan 'aidattua karjatietä, kujaa' ainakin seuraavilla paikkakunnilla: Kalanti («*Retkentiät* ajetti eluka suvisi mettä», «Retkel ol kauhi vääräne mäki»), Laitila, Nousiainen («*karjaretki*» = 'tanhua, jota karja metsään ajetaan'), Karjala Tl. (vanhoilla «*karjaretki*» = nuorilla «*karjatanhua*»), Lappi Tl. («Onkost retke vereijä joku auk jättänny?»), Honkilahti (paikkanimi «*Rapakretki*»: metsäniitty, siellä on *karjaretki*, josta karja kuljetaan), Eurajoki ('yhden tai useamman talon aidattu kuja').

Sukukielistä on *retki* -sanallemme, omituista kyllä, toistaiseksi löytynyt vastine ainoastaan liivistä: *rek* (*riek*), *riekkud*, *riekkud* Kettunen 'Weg, Strasse, Geleise, Scheitel': *jälga-r.* 'Fusssteig', *lindäd-r.* 'Milchstrasse', *rōda-r.* 'Eisenbahn', *ibukst r.* 'Scheitel'; *rek:* *riekud* Posti GLL 161, 167 'Weg, Reise'. Liivin sana riittää kuitenkin todistamaan yhdessä edellämainittujen suomen käytäntöjen kanssa, että *retki* -substantiivin suhteellisesti alkuperäinen merkitys on ollut 'tie, polku'. Kirjasuomen nykyinen abstraktinen merkitys on tietysti vähitellen kehittynyt sellaisissa lauseyhteyksissä kuin esim. *lähti retkelle, on retkellä, palasi retkeltä*, joissa «*retki*» on ollut mahdollista tajuta samalla kertaa sekä 'kulussaoloa' että 'tietä' tarkoittavaksi. Samantapaisen semologisen kehityksenhän ovat suorittaneet myös substantiivimme *matka* ja *taipale*, jotka kumpikin ovat aikaisemmin merkinneet mm. 'maata kahden vesiväylän välillä' ja tarkoittavat nykyisin mm. 'kulussaoloa'. — Liivin merkitys 'hiusjakaus' on tietenkin palautettavissa suoraan merkitykseen 'ura, polku'.

Suoranaista '(tien) mutkan' merkityksen kuvaannollista käyttöä (ks. yllämain. Gananderin tietoja) näkyy esiintyvän seuraavissa kahdessa

sananeläksussa: »Monta on mutkaa joessa, monta *retkeä* asiassa», »Moni-*retkinen* asia, monimutkainen jokikin» (A. V. Koskimies, Sananl. 190).

Mutta mielenkiintoisempia kuin tuollaiset aivan yksinkertaiset merkityksensiirtymät ovat eräät muut *retki* -substantiivin ja sen johdannaisten semologiset kehitymät, jotka tunnetaan paitsi vanhassa kirjakielissä etenkin monissa itämurteissa.

Jo Ganander mainitsee *retken* 'wäg; via' ja 'resa; iter' -merkitysten ohella kolmantena merkityksenä 'illgrepp; astutia' [siis 'juoni, paha tapa, ovela temppu, koirankuri' tjs.]: sillä monet retket on = 'han har monga grepp, illfundigheter', paljon retkiä pahalla = 'en ond, elak har monga illgrepp', *sotaretkellä* 'med krigslist' [siis = 'sotajuonella']; pahan *retkinen* 'illparig, odygdig, illsinna, skalckachtig': pahan retkiset huvituxet = 'liderliga nöjen'. Lönnrotilla on esimerkki: monet retket ja temput = 'fukter och funder'. Samantapaisia käytäntöjä nykymurteista: Jos ihminen herkeää huonotapaiseksi, hänen sanotaan ruvenneen *retkelleen*; »Se nyt rupes retkelleen ku aena sattaa!» (Kangasniemi); *retkinen* on esim. hevonen, joka ei meinaa oikein vetää, tai pahansisuinen ihminen (Alahärmä); »pahanretkinen» = 'ilkeä ja riidanhaluinen' (Karstula); *retkellinen* 'pahankurinen, oikullinen, pahannahkainen, -sisuinen': »r. miäs» (Lapua); 'jolla on huonoja taipumuksia' (Evijärvi); *retkitellä* 'juonitella, oikutella (ihmisestä, lehmästä, säästä ym.)': Lappee, Juva, Ristiina (»retkittely» on ihminen, »jonka mieliks ei satu oikei mikkää asia»), Sääminki, Puumala (Ilmat retkittelyt, »ku aena vua sattool liäree ettei sua heiniä koppeliin»), Kangasniemi, Kitee (Kesän tulo on tänä vuonna retkitelty), Pielavesi (lehmä, joka ei poikinut odotettuun aikaan, »rupes retkittelymääsä»), — Jonkinlaista 'surkeutta, paha tilannetta' *retki* näyttää tarkoittavan A. V. Koskimiehen mainitsemassa sananeläksussa (Sananl. 145): »Retkellä repo metsässä, retkemällä kurja raukka».

Harvinaisempi, vain kahdesta nykymurteesta toistaiseksi tunnettu on *retki* -sananeläksö positiivisessa 'hyvän tavan, järjestyksen, kunnan' tjs. merkityksessä eräissä adverbialii-ilmauksissa: »Puhhuu asiat nii *retkellee*» = 'suorasukaisesti, selväsanaisesti, kaunistelematta' (Ähtäri); »Se puhu niin retkelleen» = 'seikkaperäisesti' (Evijärvi).

Että 'uran, juovan' yms. konkreettisesta merkityksestä voi kehittyä 'tavan', sekä 'huonon tavan, koirankurin' yms. että 'hyvän tavan' merkitys siitä on esitettävissä runsaasti semologisia paralleleja. Rajoitumme tässä yhteydessä vain kolmeen itämerensuomalaiseen esimerkkiin. Hyviä vertailukohtia kaikelle edelläesitetyille tarjoavat *juoni* -substantiivin käytännöt. Sananeläksö vanha merkitys on ilmeisesti 'kulku-ura, polku', koska sen etymologinen vastine *jan* mordvassa tarkoittaa 'polkua' (ks. vii-

meksi ERKKI ITKONEN FUF 30 s. 311) ja sama merkitys tavataan suomesakin, mm. seuraavissa kansanrunojen kohdissa:

Repo itki rellittel...:
 Minkä tien otan ettie,
Juonen kunka juossaksein?...
 Jos lähen jänön jälille,
 Jänis peitteä jälle,
 Koukkupolvi polkemoase. (Metsäpirtti, VR XIII : 1 1049.

Kumman tien otan alleen,
 Kumman *juonen* juossakseen,
 Vieläkö käyn jänöin jälille... (Kaprio, VR IV : 2 2160.)

Agricolalla tavataan usein siteerattu *toiviojuoni* («Toiwio ionet, Pilagrimin tiedh») jossa »juonella» on 'matkan, retken' merkitys (Matt. 24 loppuselit.). Toisaalta taas on yleisesti tunnettua, että *juoni* merkitsee 'pahaa tapaa, koirankuria' yms., josta verbijohdannainen *juonitella* 'esiintyä oikutellen, harjoittaa konnankoukkuja' jne. — Muistettakoon edelleen, että *virka*, joka on tarkoittanut mm. 'juovaa, uraa', on kehittynyt merkitsemään sekä 'hyvää tapaa' (ja sittemmin 'ammattia, tointa') että 'huonoa tapaa' (ks. LAURI POSTI Vir. 1932 s. 46 —). — Murresanalla *uula* (esim. Pohjois-Savossa) on toisaalta merkitys 'ura, tie, polku', toisaalta 'tapa, tottumus'.

Lauri Hakulinen.

Etymologisia pikku huomioita.

1. Viron *niue*, mon. *niuded* 'nivuset' *ut*-deminutiivi.

Kantasuomen *ut*-, *üt*-deminutiiveista on viroon tunnetusti jäänyt vain hyvin harvalukuisia rippeitä: *kätki(t)*, *neitsi(t)*, *pisut* 'vähän', suomenvoittoisissa Virumaan murteissa *koskut*, *kütikut*, *ohut*, kaakkoisvirossa *pēnü*[?] 'hoikka' ja mahdollisesti *vēbü*[?] 'vähän' (nämä kaksi esimerkkiä ovat allekirjoittaneen setukaiskokoelmista), Saarenmaalla *sēmīt* (< *sēmüt*) 'siemi, juoma' (vrt. liiv. *sēm̄da* 'maito'), murteenomaiset *lühidelt* 'lyhyesti', *lähidel(t)* 'lähellä, läheltä' — viimeksi mainitut ovat enimmäkseen saaneet analogiatartunnan *edä*-adjektiiveista ja esiintyvät muodoissa *lühidalt*, *lähidal(t)* ~ *lähedal(t)* jne. —, vir. kansanrunoudessa *hiljut* 'hiljaa' jne. Mainitsen tässä vain tunnetuimmat ja varmimmat esimerkit pyrkimättä